

Algirdo Landsbergio kritika: lietuvių–lenkų kultūrų dialogas

Laimutė Adomavičienė

Nepriklausoma tyrėja

Independent researcher

E. paštas laimute.adomaviciene@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0320-7475>

Moksliniai interesai: išeivių lietuvių literatūra, literatūros kritika, naratologija, vaikų literatūra

Research interests: Lithuanian exile literature, literary criticism, narratology, children's literature

Santrauka. Algirdas Landsbergis (1924–2004) buvo vienas iš nedaugelio kritikų, kurio erudicija, kūrybinės intencijos, komparatyvistinis išsilavinimas, kalbų mokėjimas ir tarptautinė kompetencija, veikla suteikė galimybių peržengti lietuvių literatūros ribas, išvengiant literatūros „provincialumo“. Straipsnyje analizuojama A. Landsbergio literatūros ir teatro kritika, susijusi su lenkų kultūra. Pasirinktas šios kritikos tekstų dalies tyrimas novatoriškas, nes netirtas. 1969–1998 metais paskelbtuose kritikos straipsniuose, recenzijose, anotacijose išryškėja kritiko misija – vertinti lenkų–lietuvių literatūrą Vidurio Rytų Europos kontekste. Kritikos tekstų analizė leido atskleisti lietuvių ir lenkų literatūrų, kultūrų dialogą. Kritikoje, susijusioje su lenkų kultūra, rašytojas analizavo naujausius lenkų kalbių rašytojų kūriniai, dažniausiai jų vertimus, siekdamas įvertinti estetinę kūrinio vertę, struktūrą, stilių, apibūdinti rašytojo augimą, nusakyti jo kūrinio vietą recenzuojamo autoriaus kūrybos ar lenkų literatūros kontekste (lyginimo pagrindas – lietuvių literatūra ar kita Vidurio Rytų Europos šalių literatūra). Taip kritikas atliko švietėjišką misiją – adresatą (lietuvių išeivių ir lietuvių už geležinės uždangos) supažindino su Vidurio Rytų Europos regiono ar pasaulinės kultūros, literatūros situacija, drąsino priešintis sovietiniam režimui.

Reikšminiai žodžiai: Algirdas Landsbergis, išeivių lietuvių literatūra, išeivių literatūros kritika, lenkų literatūra, kultūros recepcija.

Criticism of Algirdas Landsbergis: the Dialogue between the Lithuanian and Polish Cultures

Summary. Algirdas Landsbergis (1924–2004) was one of the few critics whose erudition, creative intentions, comparative education, language proficiency and international competence and activities, provided opportunities to transcend the boundaries of the Lithuanian literature, avoiding the “provinciality” of literature. The article analyses the critique of Landsbergis literature and theatre-related to Polish culture. The chosen research of this part of the criticism texts is innovative because it has not been studied in more detail. The critic’s mission – to evaluate the Polish and Lithuanian literature in the context of Central-Eastern Europe – is highlighted in the criticism articles, reviews and annotations published in 1969–1998. The analysis of criticism texts allowed to highlight the dialogue between Lithuanian and Polish literature and cultures. In criticism relating to Polish culture, here viewed the latest works by Polish-speaking writers, mostly their translations, in order to evaluate the aesthetic value, structure, style of the work, to describe the writer’s growth, the place of his work in the context of peer-reviewed author’s creative

works or in Polish literature (the basis of comparison is the Lithuanian literature or literature of other Middle East European countries). In this way, the critic performed an educational mission – introducing the addressee (a Lithuanian emigrant and Lithuanian behind the Iron Curtain) to the situation of the Middle East European region or the world culture, and literature; encouraged to resist the Soviet regime.

Keywords: Algirdas Landsbergis, Lithuanian exile literature, exile literary criticism, Polish literature, reception of culture.

Laimutė Adomavičienė – buvusi ilgametė Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto mokslo darbuotoja (1996–2017), šiuo metu – nepriklausoma tyrėja. Moksliniai tyrimai apima XIX amžiaus pabaigos – XX amžiaus lietuvių literatūros, išeivijos literatūros, kritikos, kultūros sritis, XXI a. vaikų literatūrą, vertimus, naratologiją. Tyrimų rezultatai išdėstyti moksliniuose žurnaluose, skelbtuose straipsniuose Lietuvoje ir užsienyje, kolektyvinėse monografijose, pranešimų rinkiniuose, monografijoje „Julius Kaupas: gyvenimas ir kūryba“ (2004), mokslo šaltinio publikacijoje „Žvilgsniai. 1946–1948“ (faksimilinis parengimas, 2014).

Laimutė Adomavičienė is a former researcher at the Lithuanian Institute of Literature and Folklore (1996–2017), currently an independent researcher. Her field of research covers Lithuanian literature, exile literature, criticism, culture from the end of the 19th century to the 20th century, children's literature, translations, narratology on the 21st century. Research results are published in scientific journals in Lithuania and abroad, collective monographs, report corpus – in the monograph "Julius Kaupas: Life and Creation Works" (2004) as well as in a scientific source publication "Žvilgsniai. 1946–1948" (facsimile version, 2014).

Įvadas

Lietuvių ir lenkų literatūrų recepcija, kultūrų ryšiai, jų komparatyvistiniai tyrimai pasižymi tradicija. Iš reikšmingų pastarojo dešimtmečio tyrimų minėtina Algio Kalėdos monografija *Mitų ir poezijos žemė. Lietuva lenkų literatūroje* (2011), Beatos Kalėbos monografija *Rozdroże: Literatura polska w kręgu litewskiego odrodzenia narodowego (Kryžkelė: Lenkų literatūra lietuvių tautinio atgimimo aplinkoje*, 2016), Tadeuszo Bujnickio mokslinių straipsnių rinkinys *Apie literatūrinę „Žagarų“ grupę ir ne tik* (2018), kitų mokslininkų darbai.

Lietuvių išeivių rašytoją, dramaturgą, kritiką, visuomenininką Algirdą Landsbergį (1924–2004) galima pelnytai vadinti ambasadoriumi, besistengusiu tiesti tiltą tarp lietuvių ir lenkų kultūrų. Svarbią A. Landsbergio kūrybinio palikimo dalį sudaro literatūros ir teatro kritika. Kritikas buvo produktyvus ir aktyvus, paskelbęs tekstų Lietuvos bei užsienio periodinėje spaudoje. Kritiko karjerą pradėjęs XX amžiaus 5-ajame dešimtmetyje, susijusiam su DP stovyklų Vokietijoje periodu, bendradarbiavo *Mintyje, Žvilgsniuose*. Šio straipsnio tikslas – pristatyti ir analizuoti A. Landsbergio kritiką, kurioje atsiskleidžia tarpkultūrinis lietuvių–lenkų dialogas. Šio straipsnio uždaviniai: išanalizuoti straipsnius, knygų ar spektaklių recenzijas, anotacijas, kitus tekstus, parašytus 1969–1998 metais bei atskleisti svarbiausius kritikos bruožus. Tekstai, parašyti lietuvių, anglų kalbomis, daugiausiai yra pasklidę lietuvių ir užsienio periodikoje: leidiniuose *Aidai, Akiračiai, Ateitis, Metmenys, The Polish Review, Draugo* kultūros priede, kt. Tyrimo objektas – A. Landsbergio literatūros ir teatro kritika, susijusi su lenkų kultūra. Tyrimas novatoriškas, nes ši A. Landsbergio kritikos dalis pasirinktu aspektu nėra sulaukusi dėmesio.

Apskritai apie A. Landsbergio kritiką yra rašęs Vladas Kulbokas straipsnyje „Kritika ir literatūros mokslas“, priskirdamas jį viduriniajai kritiką kartai ir išryškindamas kritiko domėjimąsi avangardu (Kulbokas 1992: 736–738). Ingrida Ruchlevičienė studijoje „Vaka-

rietiškiosios kultūros apsupty. Algirdas Landsbergis¹, be meninės kūrybos analizės, kritiko ir eseisto veiklos produktyvumą yra susiejusi su domėjimusi įvairiomis meno sritimis, teoriniu jų išmanymu (Ruchlevičienė 2005: 67).

Interesų platumas ir daugiakryptė veikla

A. Landsbergis¹ nuo literatūros kritikos debiutinio straipsnio „Dirvonuojantys plotai ir lietuvių literatūra“, paskelbto 1948 m. avangardiniame kultūros žurnale *Žvilgsniai*², užsiangažavo kaip reiklus, aukštus meninius kriterijus keliantis kritikas. Jis pasisakė prieš to meto lietuvių literatūros izoliaciją, užsidarymą „savajame dramblio kaulo ar gintariname bokšte“ (Jeronimas Alpis 1948: 51), ragino ištraukti į pasaulinę literatūrą. Tęsdamas recenzento darbą žurnale *Literatūros lankai*, A. Landsbergis buvo atviras Vakarų kultūrai, pasisakė už estetinę kūrinio vertę, plėtė tematikos ir problematikos lauką, atmetė „sterilizacijos principą“³ (žr. recenzijas: „Jurgio Jankaus *Paklydę paukščiai*“ (Landsbergis 1953a: 29–30), „J. Jankaus dviejų varguolių meilės kronika“ (Landsbergis 1955: 27). Kritikas pasižymėjo puikia erudicija, vėliau įgijo profesionalių pasaulinės kultūros išmanymo kompetencijų.

Kas nulėmė komparatyvistinę A. Landsbergio kritiką? Pirmiausia tai, kad anglų kalbos ir romanistikos studijas jis buvo baigęs Mainzo universitete. 1957 metais įgijo komparatyvisto išsilavinimą, baigęs magistrantūros lyginamosios literatūros studijas viename prestižiškiausių Niujorko Kolumbijos universitete. Vėliau keliuose universitetuose dėstė mitologijos, teatro, dramos, istorijos, kitų dalykų paskaitas. Baigęs profesoriaus karjerą, įkūrė „skraidantį universitetą“. Antra, 1956–1966 metais kūrėjas dirbo Pavergtųjų Europos tautų sekretoriате, politinėmis temomis rašė į JAV spaudą. Trečia, kritikas su Tomu Venclova, Stasiu Goštautu aktyviai dalyvavo pasaulio lietuvių PEN klubo, suteikusio jam galimybių pažinti Vidurio Rytų Europos⁴ tautų literatūras, veikloje. A. Landsbergis su kitais tarptautinio PEN klubo nariais kovojo už rašytojų teises, stojo prieš politinį susidorojimą su kūrėjais. Kaip kritikas ir redakcijos narys, dalyvavo PEN klubo rašytojams egzilyje skirtame žurnale *Arena*. Ketvirta, darbas „Laisvosios Europos“ radijuje ir „Amerikos bal-se“ suteikė galimybių informuoti apie svarbias politines, kultūrinės permainas Lietuvoje, kitose Baltijos šalyse, taip pat kaimyninėse šalyse; pristatyti rašytojus, jų kūrinius, ypač didelį dėmesį skiriant aktualioms problemoms ar reikšmingiems kultūros įvykiams. Tomo Venclovos nuomone, „A. Landsbergis buvo pasinėręs į projektus, bandančius pristatyti Lietuvą pasauliui“ (Venclova 2004: 29).

¹ Tekstą pasirašė Jeronimo Alpio slapyvardžiu.

² Buvo vienas iš šio žurnalo, leisto 1946–1948 m. DP stovyklose Wiesbadene ir Kasselyje, redakcinės kolegijos narių ir bendraautorų.

³ „Sterilizacijos“ principą vienas pirmųjų literatūros kritikoje pavartojo Alfonsas Nyka-Niliūnas recenzijoje „A. Škėmos eksperimentas“ (pasirašyta slapyvardžiu Andrius Sietynas), paskelbtoje 1953 m. *Literatūros lankuose* (Andrius Sietynas 1953).

⁴ Vidurio Rytų Europos terminu po Antrojo pasaulinio karo vadinamos tos šalys, kurias valdė komunistų partijos ar buvo susijusios politiniais, kariniais ar ideologiniais santykiais su Sovietų Sąjunga (Vasiliauskaitė 2006: 8).

Verta akcentuoti, kad į Vidurio Rytų Europos kontekstą kritikas įtraukė latvių, estų, vengrų, čekų, bulgarų, vokiečių, rumunų, kitas literatūras, jas lygino, atkreipdamas dėmesį į skirtingą Vakarų Europos ar JAV istoriją. Vienas išskirtiniausių ir svarbiausių A. Landsbergio kritikos bruožų – lietuvių ir lenkų literatūros, teatro vertinimas Vidurio Rytų Europos kontekste išryškinant dviejų kultūrų skirtumus ir paraleles. Viena iš lyginamų šio regiono literatūrų – kaimyninės Lenkijos, kuriai lietuviai artimi geografiškai, istoriškai ir kultūriškai.

Kritikos objektas – lenkakalbiai rašytojai

A. Landsbergis⁵ kritikos tekstuose vertino užsienio kalbomis parašytus lenkų rašytojų kūrinius ar jų vertimus, susijusius su Lietuva. Vertintojas puikiai išmanė lenkų literatūrą, istoriją, teatrą, sekė dinamišką politinę ir sociokultūrinę šalies situaciją. A. Landsbergis pratęsė XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje Lietuvoje įsitvirtinusią tradiciją plėsti lietuvių literatūros lauką įtraukiant į jį lenkakalbius rašytojus, kilusius iš Lietuvos (Dalecka 2013: 14). Sovietmečiu Lietuvoje žmonės, mokantys lenkų kalbą, turėjo galimybę susipažinti su Lenkijos, Europos, pasaulio kultūra (Ten pat: 15). A. Landsbergiui buvo žinoma ši situacija, bet jis žengė toliau, siekdamas šviesti, informuoti dvi adresatų grupes: lietuvius išeivius ir lietuvius už geležinės uždangos. Pastariesiems buvo beveik neprieinama naujausia užsienio literatūra ir menkai žinomas pasaulinės kultūros kontekstas. Literatūros kritikas ypač dėmesį telkė į Vidurio Rytų Europos regioną, jo politinius, sociokultūrinius reiškinius. Lietuvą jis suvokė ne kaip izoliuotą salelę, o kaip svarbią Vidurio Rytų Europos regiono dalį. A. Landsbergiui rūpėjo lietuvių, apskritai europiečių, rašytojų padėtis sovietinėje Lietuvoje. Apie tai byloja ne vienas kritiko pasisakymas (K. Ž.⁶ 1982a: 8). Vienoje iš tarptautinio PEN klubo apžvalgų „Rytų Europos rašytojų dilemos“ kritikas teigė, kad Rytų Europos tradicija kelia rašytojui ypatingus reikalavimus – „būti tautos sąžine: skelbti tiesą melo akivaizdoje, priešintis neteisingumui“ (K. Ž. 1982b: 1).

Iš Vidurio Rytų Europos šalių literatūrų rašytoją itin domino lenkų kultūros, ypač literatūros ir teatro, situacija. Vienareikšmiai A. Landsbergiui iš lenkų autorių imponavo moderniosios literatūros atstovai, ypač Czesławas Miłoszas (1911–2004). Recenzijose kritikas analizavo šio žymaus lenkų poeto, Nobelio literatūros premijos laureato (1980) kūrybą. Su Cz. Miłoszu buvo pažįstamas asmeniškai, ne kartą abu dalyvavo „Santaros–Šviesos“ suvažiavimuose (ČML 2011).

A. Landsbergis periodinėje spaudoje pristatydavo Cz. Miłoszo užsienio kalbomis išleistas knygas, tiksliau – jų vertimus: *Une autre Europe (Gimtoji Europa*, 1964, prancūzų k.), *Conversations with Czeslaw Milosz (Pasikalbėjimai su Česlovu Milošu*, 1987, anglų k.), *Collected Poems (Rinktinės poemos, 1931–1987*, 1988, anglų k.), *Provinces (Provincijos*, 1992, iš lenkų k. versta į anglų k.). Iš recenzijų, anotacijų, straipsnių, paskaitų

⁵ Kritikas mokėjo vokiečių, anglų, prancūzų k. Sūnaus Paulio Landsbergio liudijimu, šiek tiek mokėjo ir lenkų kalbą.

⁶ A. Landsbergis pasirašinėjo K. Ž.; K. Žemėnu; Kaziu Žemėnu. Tokie slapyvardžiai rasti A. Landsbergio fonde, Maironio lietuvių literatūros muziejuje Kaune.

aišku, kad A. Landsbergis itin domėjosi, sekė Cz. Miłoszo kūrybą, jos vertimus į užsienio kalbas, kūrėjo gyvenimo įvykius, nes lengvai gebėjo vertinti atskirus jo kūrinis bendrame kūrybos kontekste. Vienas iš didelių kritiko rūpesčių – raginti išversti vertingus autoriaus kūrinius į lietuvių kalbą, kad jie būtų prieinami Lietuvos skaitytojui.

Vertintoją sudomino Cz. Miłoszo knyga *Pasikalbėjimai su Česlovu Milošu*, kuri sudaryta iš poeto pokalbių su lenkų vertėja, žurnaliste Ewa Czarnecka ir lenkų literatūrologu Aleksandru Fiutu. Recenzentas teigia, kad poeto gyvenimas ir kūryba knygoje kuria darnią visumą. Kritikas cituoja daug Cz. Miłoszo pasisakymų apie Lietuvą, šeimą, joje vartotą lenkų kalbą, poeto „tautinio dvišakumo bruožus“, nežinojimą apie lietuvių tautinį sąjūdį. Išskirtinis knygos *Pavergtas protas* skyrelis skirtas Pabaltijo tautų likimui, nes iš Lietuvos kilęs poetas jautė pareigą rašyti apie tai: „<...> lietuvių ir Pabaltijo likimas mane labai liūdina ir aš juos giliai atjaučiu“ (Žemkalnis 1990: 80). A. Landsbergiui svarbu, kad poetas traktuoja Paryžių kaip buvusį pasaulio sostinių ir traukos centrą: kai Vidurio Europa buvo „įstumta į Rusijos orbitą“, to statuso Paryžius nebeteko. Apskritai, kritikas autoritetingai vertino asmeninius Cz. Miłoszo pasirinkimus ir jo nuomonę įvairiais klausimais.

Aptaręs Cz. Miłoszo poezijos vertimų antologiją *Rinktinės poemos, 1931–1987*, A. Landsbergis reziuumuoja, kad tai yra išsamiausia šio poeto antologija, pasirodžiusi JAV. Joje eilėraščiai išdėstyti chronologine tvarka pagal lenkiškai publikuotus poeto rinkinius. Vienas iš leidinio privalumų tas, kad poetinius tekstus vertė pats poetas su daugeliu amerikiečių poetų. Recenzento nuomone, antologija perteikia visą poezijos panoramą nuo „katastrofizmo“ iki poetinių meditacijų (Žemkalnis 1988: 228). Vertintojui labai svarbu, kad Lietuva, jos įvaizdis figūruoja visuose antologijos tekstuose, išskiriama poema *Poema Lauda*. A. Landsbergis cituoja poeto tekstus, greičiausiai juos pats versdamas į lietuvių kalbą, kaip ir recenzijoje „Provincijos“ – Czesław Miłosz naujas poezijos rinkinys“ (Landsbergis 1992 11 07: 3). A. Landsbergis neslepia džiugėsio, kad iš Lietuvos kilęs moderniosios poezijos atstovas Cz. Miłoszas 1992 metais apsilankė gimtinėje. Recenzijos autorius teigia, kad Amerikos kritikai Cz. Miłoszą lygino su Williamu Butleriu Yeatsu, Robertu Pennu Warrenu, Wystanu Hughu Audenu, kitais klasikais. Pristatydamas naujausią poeto rinkinį, vertintojas pastebi, kad autorius nesustingo „klasiko pozoje“ (Ten pat: 3) naujai atskleidamas senatvės ir religijos temas; kupiną paradoksų žmogaus egzistenciją; kaukių naudojimą; asmeninės patirties sąsajas su Lietuvos istorija. Pavyzdžiui, autorius aktualina poemą *Filologija*, dedikuotą Konstantinui Sirvydui. A. Landsbergis pastebi, kad Cz. Miłoszo poezijos tekstai nėra muzikalūs, o tai palengvina vertėjo darbą⁷. Cz. Miłoszas, gyvendamas Kalifornijoje, JAV, tapatinasi su Europa, gimtine Lietuva, iškeldamas namų patriotizmą ir taip tapdamas provincijos, „paribio žmogumi“:

*Aš ne iš čia,
Iš tolimos provincijos,
Iš tolimo kontinento
Kur aš patyriau apie Valstybės prigimtį.*

⁷ Pats A. Landsbergis yra išvertęs Cz. Miłoszo poezijos tekstų (Czesław 1982: 3).

Recenzentas apibendrinimu užbaigia knygos aptarimą konstatuodamas, kad tai – prieštaravimų ir įtampos kupinas rinkinys.

Vieną populiariausių Cz. Miłoszo intelektualiosios eseistikos knygą *Une autre Europe* (*Gimtoji Europa*, pranc. k., Paris: Gallimard, 1964) kritikas skaitė prancūzų kalba. Recenzijos „Sudiev, istorija; sveika, meile“ pradžioje kritikas paaiškina knygos *Rodzina Europa* išleidimo lenkų kalba aplinkybes: ji publikuota 1959 metais lenkų žurnale *Kultura*, o po penkerių metų išversta į prancūzų kalbą. Recenzijos autorius stilių apibūdina kaip disciplinuotą, „prancūziškai aiškų“ ir eseistišką (poetiškai pasažai, novelistiniai įtarpai, epigraminiai sakiniai). A. Landsbergis pagiria rašytoją už stendališką gebėjimą pastebėti komišką detalę, pavyzdžiui, „ožką, sustabdžiusią lenkų šarvuotą traukinį“ (Landsbergis 1966: 124). Vertintojas drąsiai kritikuoja ne visai pavykusią Cz. Miłoszo kūrinio idėją – suderinti „geografinės srities ir asmens biografijas“ (Ten pat: 125). A. Landsbergis, lygindamas didžiąsias autobiografijas, teigia, kad eseisto *Gimtoji Europa* stokoja darumo – vientisos „meninės ugnies“. Kritiko nuomone, Cz. Miłoszui tai labiau pavyko perteikti *Pavergtame prote*. Apskritai, A. Landsbergiui būdinga vieną kūrinį lyginti su ankstesne vieno ar kito autoriaus kūryba.

Iš lenkų prozininkų, režisierių, scenaristų A. Landsbergis išskyrė litvaką Tadeuszą Konwickį (1926–2015), jo romaną *The Bohin Manor* (*Bohino dvaras*, anglų k.; New York: Farrar, Straus and Giroux, 1990), taip pat susijusį su Lietuva, ypač su gimtuoju rašytojo Vilnijos kraštu. Recenzijoje „Du Vidurio–Rytų Europos romanai“, pasirašytoje Jeronimo Žemkalnio pseudonimu, analizuojama iš lenkiškos perspektyvos T. Konwickio aprašoma XIX amžiaus pabaigos Lietuva. Prozininkui buvo svarbūs prisiminimai iš gyvenimo Lietuvoje, tada okupuotame lenkų krašte – Žemajame Pavilnyje. Nors iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad romanas parašytas realistine maniera, A. Landsbergio manymu, „jis tradicinį romaną apverčia aukštyn kojom“, įveddamas magišką ir mitologišką dimensiją. To kritikas pasigendąs lietuvių autorių romanuose. Pasinaudodamas proga, A. Landsbergis prabyla apie šiltesnius lietuvių ir lenkų ryšius: „Patsai Konwicki neturi iliuzijų apie savo aprašomą „lenkiškąją Lietuvą“; jis pripažįsta, jog ji jau praeityje, o dabartis priklauso lietuviams. Pamėginkime pažvelgti į šią poziciją ir jo romaną, kaip į raktus, padėsiančius atverti duris į lietuvių–lenkų susitaikymą ir ateities santarvę“ (Žemkalnis 1991: 3).

A. Landsbergiui rūpėjo su kaimynine šalimi palaikyti draugiškus santykius, kurie, vertinant iš istorinės perspektyvos, kartais būdavo sudėtingi. Istorikai įvairiais aspektais yra tyrinėję Lietuvos ir Lenkijos santykius. Akivaizdu, kad kritikas A. Landsbergis turėjo pozityvią Lietuvos ir Lenkijos santykių viziją. Pristatydamas T. Venclovos apdovanojimą „Tomas Venclova awarded distinguished Polish medal“, A. Landsbergis, teigia, kad lietuvių poetui Niujorke, Lenkijos konsulate, įteiktas Lenkijos Respublikos Prezidento Aleksandero Kwaśniewskio Lenkijos nuopelnų ordino Komandoro kryžius (Landsbergis: 1996⁸).

Savo padėkos žodyje Tomas Venclova priminė, kad Vilnius teisingai vadinamas ir Lietuvos Jeruzale, nes šis miestas yra svarbus lietuvių istorinės ir tautinės tapatybės simbolis. Ilgą laiką

⁸ Rankraštyje data nenurodyta. T. Venclova elektroniniu laišku patikslino, kad tiksli data yra 1996 m. – L. A.

Vilnius lietuviams ir lenkams buvo nesantaikos obuolys. Bet, ačiū Dievui, tie laikai praėjo. Vilnius yra ir visados bus Lietuvos sostinė, tačiau mes turime pripažinti ir lenkų indėlį šio miesto svarbą lenkų kultūrai – pareiškė poetas. Aš stengiausi prisidėti prie lenkų–lietuvių santykių pagerėjimo – kalbėjo Venclova. (Ten pat: 3).

Antroje recenzijos „Du Vidurio–Rytų Europos romanai“ dalyje pristatomas ir vengrų poeto, prozininko Tamáso Aczélío (1921–1994) romano *The Hunt* vertimas į anglų k. (*Medžioklė*, angl. k. Boston: Little and Brown, 1990). Pabrėžiama, kad šis kūrinys buvo palankiai sutiktas Amerikos kritikų, nors jiems totalitarizmo vaizdavimas nebesą aktualus. Priešingai, Vidurio Rytų Europos regionui totalitarizmas – vienas esminių. Kaip Cz. Miłoszas *Pavergtame prote*, kaip Arthuras Koestleris, taip kritikas analizuoja „pasidavimo ir pasidavimo totalitarizmui psichologiją“ (Žemkalnis 1991: 3).

Kitame tekste „Ježis Andžejevskis: nuo „Pelenų“ iki „Apeliacijos“ (K. Ž. 1975: 3) kritikas pristato J. Andžejevskį (1909–1983), rašytoją, publicistą, kurio didelė kūrybos dalis cenzūruota. A. Landsbergis išskiria alegorinį J. Andžejevskio romaną *Tamsa gaubia žemę*, kuriame perteikiama XV amžiaus Ispanija – „Stalino laikmečio ir totalitarinių politinių sistemų alegorija“ (Ten pat: 3). A. Landsbergis pastebi paralelę tarp šio kūrinio veikėjo inkvizitoriaus Torkvemado ir rusų klasiko Fiodoro Dostojevskio *Didžiojo inkvizitoriaus*. Iš kitų aptartųjų romanų vertintojui itin imponuoja knyga *Apeliacija* (1968), kurioje be pagražinimų perteikta Lenkijos dabartis. Nors buvo cenzūros uždraustas, bet šis tekstas užsienyje pasirodė prancūzų, vokiečių, anglų ir kitomis kalbomis. A. Landsbergis pagrindinį šio romano personažą lygina su Franco Kafkos romanu *Pilis*. Vertintojas nepasiduoda ankstesnių kritikų opiniams – peikti rašytoją už ironijos perteklių. Priešingai, teigia, kad ironija padeda geriau suvokti pagrindinio veikėjo dilemą. Be to, J. Andžejevskio pasakojimo maniera – Mariano Koniecznio likimą pasakoti pilkoku, beveik biurokratišku balsu – taip pat susisieja su Kafkos stiliumi, persmelktu tragizmu. Kritikas aukštai įvertino romano svarbą Rytų Europos literatūrų kontekste: *Apeliacijos* psichiatrinė ligoninė „virsta esminiu Rytų Europos įvaizdžiu“ (Ten pat: 3).

Abiejų šalių poezijos ir dramos situacija

Aktualindamas Lenkijos „kultūrinę revoliuciją“, roko sąjūdį, A. Landsbergis teigė, kad lietuviai rašytojai priklauso galingam judėjimui – Rytų Europos intelektualiam kultūros avangardui. Lenkų pavyzdžiu ragino, drąsino lietuvius kurti panašiai. Straipsnyje „Naujoji lenkų poezijos banga“ (K. Ž. 1977a: 1) teigiama, kad 1975 metų „Poezijos pavasaris“ tapo svarbiu visuomeniniu forumu, kuriame iškilo „naujoji“ lenkų poezijos „banga“, gimusi po Antrojo pasaulinio karo, nusistačiusi prieš oportunistą ir „gyvenimą paklupstomis“, reiškusį nepasitenkinimą politine padėtimi Lenkijoje (Ten pat: 1). A. Landsbergis iškelia ryškiausio šios bangos atstovo Jaceko Berezino poeziją, kurioje juntama Rytų Europai charakteringa antiutopinė ir antiideologinė gaida (Ten pat: 1). Kritikas teigia, kad „Naujosios bangos“ atstovų drąsa susilaukė atgarsio visuomenėje. Neabejotina, kad tokiu lenkų

poeto pavyzdžiu rašytojas kelia lietuvių už geležinės uždangos sąmoningumą ir žadina jų patriotizmą.

Lietuvių kritikas straipsnyje „Karinės padėties ir rocko poezija Lenkijoje“ atkreipė dėmesį į lenkų poetės, kritikės Héléne'os Włodarczyk studiją *Žodis ir prievarta* (1983), ją problemiškaip aptarė oponuodamas lietuvių literatūrologui Algiui Kalėdai, teigusiam, kad lenkų literatūra hermetiška (Kalėda 1984: 3). A. Landsbergis teigia, kad Lenkijoje yra ir tokios poezijos, ir „antithermetinės“ (Spect.⁹ 1985: 10). Vertintojas pristatė H. Włodarczyk studiją apie „karinės padėties“ periodui būdingą kūrybą: poeziją, dainas, giesmes, poetinius anekdotus, užrašus ant sienų. Joje atskleistas ryšys su visuomeniniu ir politiniu Lenkijos gyvenimu, tad poezija turėtų būti atvira: į ją dera įtraukti ir roko dainų tekstus.

A. Landsbergis Europos kultūrą suvokė kaip daugialypę skirtingų kultūrų sintezę. Kritikas domėjosi, sekė ir išvalgiai vertino lenkų teatrą, aktualino lenkų romantinio teatro tradiciją (Adomo Mickevičiaus, Stanisława Wyspiańskiego, Jerzy Grotowskio teoriją ir praktiką). Vienoje iš negausių teatro recenzijų „Teatriniai laiškaai iš Europos (3). Lenkai užkariauja Florenciją“ kritikas aprašė lenkų režisierių pasirodymą prestižiniame tarptautiniame Florencijos festivalyje kaip „ypatingo kūrybingumo“ įrodymą (Landsbergis 1974 06 29: 8). Recenzijos objektai – avangardinio teatro režisieriaus, dailininko, dekoratoriaus Jósefo Szajna'os (1922–2008) spektaklis *Dantė* ir Jerzy Grzegorzewskio (1939–2005) F. Kafkos romano *Amerika* inscenizacija. Lietuvių teatro kritikas pastebi, kad režisierius, Dantės *Dieviškojoje komedijoje* ieškojęs „dabarties problemų“, atranda Antonino Artaud „žiaurumo teatro“ modelį. Pagyręs aktorius, režisieriaus sprendimą, originalų scenos pasaulį, „paveikslo“ svarbą inscenizacijose, A. Landsbergis kritikuoja veikėjus už išankstinį vaidybos nuspėjimą. Recenzento manymu, Kafka „išslydo“ režisieriui iš rankų, vaizdingai reziuumuojama: „Kafka – ungyrus!“.

Draugo kultūros priede A. Landsbergis pristato reikšmingiausius 1977 metų sezono Amerikoje ir Europoje spektaklius remdamasis autoritetinga amerikiečių teatro kritiko Glenno Loney nuomone, išsakyta filmo, teatro, muzikos žurnalo *After Dark* (*Sutemus*, angl. leistas Niujorke) straipsnyje „Apsvaigęs teatras“. G. Loney tarp keturių geriausių spektaklių mini avangardinio lenkų režisieriaus Tadeuszo Kantoro siurrealistinį pastatymą *Mirusioji klasė* ir lietuvio Jono Jurašo¹⁰ veikalą *Macbethas*. A. Landsbergis pritaria G. Loney nuomonei, perpasakodamas tekstą ir taip anonsuodamas teatrą. Itin palankių atsiliepimų sulaukė nauja Williamo Shakeaspeare'o interpretacija J. Jurašo pastatyme. Glennas Loney pastebi, kad šie avangardinio teatro atstovai „siurbiasi į skausmo, kankinimo ir mirties vaizdus“ (K. Ž. 1977b: 3).

Ne tik iš šios aptartos A. Landsbergio teatro recenzijos anotacijos, bet ir iš kai kurių teatro kritikos tekstų, nepatekusių į šį tyrimo lauką, aiškėja, kad lietuvių kritiką labiausiai domino avangardinio, eksperimentinio teatro pastatymai. Dar *Literatūros lankuose* jaunasis kritikas buvo paskelbęs straipsnius „Avangardinės apraiškos amerikiečių teatre“ (Landsbergis 1953b: 19–21), „Bertolt Brechto ir Paul Claudelio epinė drama“ (Žemkalnis 1959: 11–12).

⁹ Tai dar vienas iš daugelio A. Landsbergio slapyvardžių.

¹⁰ J. Jurašas buvo vienas mėgstamiausių lietuvių režisierių, kurio spektaklius A. Landsbergis sekė, vertino ir skleidė žinią apie puikius pastatymus. Abu artimai bendravo.

Lietuvių kritikas kelia retorinį klausimą: kodėl Lenkijoje yra daug grožinių savilaidos¹¹ pagrindžio leidinių (*Zapis*), o Lietuvoje – mažai. Lenkijoje rašytojai išdrįsta pasirašyti savo pavardėmis, o ne dangstosi slapyvardžiais (A. L.¹² 1981: 56). Lietuvoje, priešingai, klesti politinė-religinė savilaida. Kaip retą išimtį kritikas išskiria anoniminio autoriaus dramą *Pasivaikščiojimas mėnesienoje* ir pasidžiaugia, kad randasi kultūrinė opozicija (Landsbergis 1979: 146–155). Atkreiptinas dėmesys į tam tikrą kuriozą. Ilgą laiką manyta, kad šią dramą 1972 metais sukūrė pats A. Landsbergis. Tačiau jis tik išvertė ją į anglų kalbą: *A Walk in the Moonlight*. O J. Jurašas 1978 metų birželį šią pjesę pastatė Niujorko scenoje. Kritiko nuomone, drama *Pasivaikščiojimas mėnesienoje* autoriui artima lenkų Leszkeo Kolakowskio filosofinė pozicija, Tadeuszo Rozewicziaus poezija („Arkadijų nėra“).

A. Landsbergis taip pat yra rašęs apie lenkų dramaturgo Bolesława Taborskio vertimus į anglų kalbą leidinyje *The Polish Review* (Landsbergis 1969).

Išvados

Apibūdindamas 1959 metų egzilio lietuvių kritikos situaciją *Literatūros lankų* „Literatūrinėje anketoje“, A. Landsbergis yra konstatavęs didėjančią kritikos ydą – „infliaciją“ (LA 1959: 17). Rašytojas buvo vienas iš nedaugelio kritikų, kurio erudicija, kūrybinės intencijos, komparatyvistinis išsilavinimas, kalbų mokėjimas ir tarptautinė kompetencija, veikla leido „peržengti“ lietuvių literatūros ribas ir išsvengti literatūros „parapiškumo“.

Kritikoje, susijusioje su lenkų kultūra, rašytojas analizavo naujausią lenkakalbių rašytojų kūrybą, dažniausiai jos vertimus, siekdamas įvertinti estetinę kūrinio vertę, struktūrą, stilių, apibūdinti kūrėjo augimą, nusakyti jo kūrinio vietą recenzuojamo autoriaus kūrybos kontekste ar lenkų literatūroje. Kritikas atliko švietėjišką misiją – adresatą (lietuvių išeivį ir lietuvių už Geležinės uždangos) supažindino su Vidurio Rytų Europos regiono ar pasaulinės kultūros, literatūros situacija. A. Landsbergis pristatė reikšmingiausius lenkų poetus, prozininkus, dramaturgus, praturtindamas lietuvių literatūrą lenkų literatūros vertimais. Jose ieškojo aktualių problemų, bendrų visam Vidurio Rytų Europos regionui: antiutopinio vaizdavimo, totalitarizmo, savilaidinių grožinių tekstų. A. Landsbergio kritikos tekstai reikšmingai prisidėjo prie lietuvių kritikos proceso raidos integruojant lenkakalbių rašytojų kūrybą į daugiakultūrę Lietuvos literatūrą. A. Landsbergio indėlis taip pat reikšmingas lenkų literatūros, teatro, apskritai, kultūros recepcijai Lietuvoje.

Šaltiniai

A. L., 1981. Akademiniis savaitgalis Ateitininkų Namuose. *Ateitis*, 1/2, 56–57.

A. J. Ž., 1978. Kultūrinė revoliucija Lenkijoje. *Akiračiai*, 5(99), 1; 13.

¹¹ XX a. 6-ajame dešimtmetyje Rusijoje atsirado sąvoka „savilaida“ (rus. „samizdat“), 7-ajame dešimtmetyje išplitusi Sovietų Sąjungoje. Kai išplito necenzūruota, asmeninėms pastangomis išleista periodika, šia sąvoka imta vadinti analogišką Vidurio Rytų Europos šalių literatūrą, leidinius. Savilaida ėmė plisti ir Lietuvoje, ir Lenkijoje (Vasiliauskaitė 2006: 8–9).

¹² A. Landsbergis pasirašinėjęs ir A. L. Tai patvirtina Maironio lietuvių literatūros muziejuje rastas dokumentas, pasirašytas šiuo kriptonimu.

Kalėda, A., 1984. Lietuvių literatūra ir internacionalinis kontekstas. *Literatūra ir menas*, 23 (1958), 1984 06 09, 3.

Jeronimas Alpis, 1948. Dirvonuojantys plotai ir lietuvių literatūra. In: *Žvilgsniai. 1946–1948, (faksimilinis parengimas)*, 2014. Sudarė Laimutė Adomavičienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 46–55. <https://doi.org/10.15388/litera.2006.1.8091>

K. Ž., 1975. Ježis Andžejevskis: nuo „Pelenų“ iki „Apeliacijos“. *Draugas*, 1975 12 13, II. 291 (50), 3.

K. Ž., 1977a. Naujoji lenkų poezijos banga. *Draugas*, 1977 04 02, II, 78 (13), 1.

K. Ž., 1977b. Jono Jurašo „Macbethas“ iškiliųjų spektaklių sąrašė. *Draugas*, 1977 08 20, II. 195 (33), 3.

K. Ž., 1982a. Tarpautinis PEN klubas rūpinasi lenkų rašytojais. *Draugas*, 1982 03 27, II. 68 (13), 4.

K. Ž., 1982b. Rytų Europos rašytojų dilemos. *Draugas*, 1982 10 02, II. 203 (36), 1.

LA, 1959. *Literatūrinė anketa*. Sudarytojai Julius Kaupas, Kostas Ostrauskas. *Literatūros lankai*, 8, 12–24.

Landsbergis, A., 1953a. Jurgio Jankaus *Paklydę paukščiai*. *Literatūros lankai*, 2, 29–30.

Landsbergis, A., 1953b. Avangardinės apraiškos amerikiečių teatre. *Literatūros lankai*, 3, 19–21.

Landsbergis, A., 1955. J. Jankaus dviejų varguolių meilės kronika. *Literatūros lankai*, 5, 27.

Landsbergis, A., 1996. *Tomas Venclova awarded distinguished Polish medal*. A. Landsbergio LER pranešimo juodraštis-rankraštis R 105473. Str. (L. A. L. E. radijui iš NY), Maironio lietuvių literatūros muziejus, Algirdo Landsbergio archyvas, 1–4.

Landsbergis, P., 2017. Kritiko sūnaus elektroninis laiškas straipsnio autorei. 2017 05 10.

Landsbergis, A., 1966. Sudiev, istorija; sveika meile. *Metmenys*, 77, 122–125.

Landsbergis, A., 1979. „Pasivaikščiojimas mėnesienoje“ ir anti-utopinė tradicija Rytų Europoje. *Metmenys*, 37, 146–155.

Landsbergis, A., 1969. Bolesław Taborski, Polish Plays in English Translation: A Bibliography by Bolesław Taborski. *The Polish Review*, 3, 14, p.95.

Landsbergis, A., 1974 06 29. Teatriniai laišakai iš Europos (3). Lenkai užkariauja Florenciją. *Draugas*, II. 151 (26), 8.

Landsbergis, A., 1992 11 07. „Provincijos“ – Czesław Miłosz naujas poezijos rinkinys. *Draugas*, II. 219 (40), 3.

Spect., 1985. „Karinės padėties“ ir rocko poezija Lenkijoje. *Akiračiai*, 2 (166), 10–11.

Venclova, T., 2019. Tomo Venclovos elektroninis laiškas straipsnio autorei. 2019 03 17.

Žemkalnis, J., 1988. 56 metai Milošo poezijos anglų kalba, *Aidai*, 3, 227–228.

Žemkalnis, J., 1991. Du Vidurio–Rytų Europos romanai. *Draugas*, II, 225 (41), 3.

Žemkalnis, J., 1990. Milošas apie Lietuvą ir Lenkiją. *Aidai*, 1, 374 (386), 79–81.

Žemkalnis, J., 1959. Bertolt Brechto ir Paul Claudelio epinė drama. *Literatūros lankai*, 8, 11–12.

Literatūra

Andrius Sietynas, 1953. A. Škėmos eksperimentas. *Literatūros lankai*, 3, 28–30.

Czesław, M., 1982. Lechui Walesai. Vertė A. L. *Draugas*, 1982 11 20, II. 238 (43), 3.

ČML, 2011. – *Česlovas Milošas ir Lietuva*. Sudarytoja Vaida Kamuntavičienė. Kaunas: VDU. Prieiga: <<http://www.vdu.lt/wp-content/uploads/2012/05/32760.pdf>> [Žiūr. 2019 01 07].

Dalecka, T., 2013. Lenkų literatūros recepcija Lietuvoje paskutiniaisiais dešimtmečiais. *Krantai*, 2, 14–17. Prieiga: <<http://kranturedakcija.lt/app/webroot/files/Krantai2013-3-14-17-Dalecka.pdf>> [Žiūr. 2019 01 07].

Kulbokas, V., 1992. Kritika ir literatūros mokslas. In: *Lietuvių egzodo literatūra 1945–1990*. Red. K. Bradūnas, R. Šilbajoris. Čikaga: Lituaniistikos institutas, 736–738.

Ruchlevičienė, I., 2005. Vakarietiškosios kultūros apsupty. Algirdas Landsbergis. *Darbai ir dienos*, 43, 67–117.

Vasiliauskaitė, V., 2006. *Lietuvos ir Vidurio Rytų Europos šalių periodinė savilaida, 1972–1989*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139226561.008>

Venclova, T., 2004. Algirdą Landsbergį palydint. *Kultūros barai*, 5, 27–30.